

The Cognitive Function of the Permanent in Farabi's Point of View

Fataneh Tavanapanah^{*}, Nadia Maftouni^{}**

Ghasemali Kouchnani^{*}**

Abstract

Introduction

The Permanent or Malekat have multiple functions in the thought of Islamic philosophers. Sometimes they are considered in the principles of actions in terms of temperamental principles, sometimes in anthropological aspects in presenting the criteria or standards of human excellence, and in some cases in the basics of psychological states, desires and tendencies. In Farabi's thought, Permanent States in the Soul or The Permanent are considered at the three levels: thought, feeling and behavior. Talking about logical and Rational Permanent States and paying attention to their non-cognitive factors in the formation of beliefs reveals the importance of this study. The role of Permanent States in directing and guiding perceptions as mental states as well as giving meaning and processing information is a significant point when facing the works of Farabi. We cannot ignore the role of habits and Permanent States in the psychological dimension such as possessions, desires, tendencies, decision, choices, and attention. Therefore, there is a need for an independent research to be conducted the functions of Permanent States, especially their cognitive function. In relation to permanent states in the soul Farabi have spoken about the knowledge that is available in the soul and its

* Ph.D. Candidate of Islamic Philosophy, University of Tehran (Corresponding Author), Tavana@ut.ac.ir

** The Associate Professor of Philosophy, University of Tehran, Nadia Maftouni@ut.ac.ir

*** The Associate Professor of Philosophy, University of Tehran, khouchnani@ut.ac.ir

Date received: 2023/07/12, Date of acceptance: 2023/04/15

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

differences from other knowledge. This knowledge is imprinted in the mind and affects all our perceptual processes. It seems that according to Farabi's there is an order in thoughts, feelings and actions and Permanent States can explain that order. Farabi places the first philosopher at the head of the society and those who persuade and imagine they are immediately placed after first philosopher. It can be said that one of the most important functions of persuasion and imagination in Farabi's thought is about formation these permanent states.

Statement of the problem and Discussion

Characteristics such as the "states" (hal), "habits" and The permanents (malekat), "temperaments"(kholgh) are significant to understand Farabi's works. States, habits and temperaments are indexed under the name of characteristics of the soul or psychic characteristics in Farabi's texts. In this research I have focused on the cognition role of "The Permanents" in connection with the mental structure. We try to interrogate the effect of these states on wisdom, intellect, intelligence, good understanding, human attention and decision. It seems to professional philosophers have almost completely neglected mental aspect of The Permanents as a topic of study. To understand this issue, we reviewed all Farabi's books. Considering this subject, we should paid attention to some questions. How The Permanent organizes the mind and behavior? This is the main question of the study.

Conclusion

Farabi is a great thinker in the history of thought in Muslim philosophers. Passing on their ideas, shows he have significant statements about permanent states in the soul (*malekat*). In this paper we focused on identifying permanent states in the soul (*malekat*) involved in capacities such as perception, thought, the representation of analogue magnitudes, social cognition, and intentional action. We use the term "permanent states of the soul" to refer to the "*malekeh*" in Farabi's statements also we can apply the expression "stable states" or "firm states" or "The Permanents" in order to make us understand the term "*mleakeh*" in Farabi's texts. The Permanents are used in three ways: emotions; behavior and deed (kerdar) and in ethic (Kholgh). These permanent states are interpreted as habits at the level of behavior. Whereas the way of imagination, the type of attention, attitudes, psychological processes and as well as the way of thinking are influenced by these mental characteristics, the central purpose of our investigation is on these states and on the mind structures from Farabi's perspective.

Keywords: Farabi, The Permanent States, Rational states, cognition, psychological dimension, habits.

Bibliography

- Abul Hassani, Fereshte; Amir Ahmad Shajaei, (2011), moral analysis permanent states and behavior, *Journal of Ethics and Medical History*, Volume 4, No. 4.[In Persian]
- Asad Alizadeh, Akbar, (2014) The visualization of permanent states and actions of the soul from the perspective of mystics, *Islamic mysticism (religions and mysticism)*, Volume 11, No. 41, from page 109-130..[In Persian]
- Ibn Sina, Ishrat, Hikmat Masha, Publisher Nash al-Balagha, Qom, Remarks: This book is the text of the description of Mohaghegh Tousi's references and is adapted from it and is not an independent book, 1375.
- Ibn Sina, Al-Shafa' (Al-Matiq), Hikmat Masha; Number of volumes: 4, Publisher: Ayatollah Al-Marashi Library, Qom, According to the research of Saeed Zayed and.., 1404 AH.[In Arabic]
- Ibn Sina, Mobahebat, Hikmat Masha, Publisher: Bedar Publications, Qom, Remarks: Explanation of the introduction and research by Mohsen Bidarfar, 1371 AH. [In Arabic]
- Ibn Sina, Tesa Rasael Fi-al Hekmah wa al- Tabieiat (Nine messages in wisdom and nature), Publisher: Dar al-Arab, Cairo, Printing time: Second, 1326 AH. [In Arabic]
- Abolhasani, Ferishte, (1402) Illustration of the pattern of the mechanism and the process of human moral evolution from the point of view of Mulla Sadra, *Hikmat Mo'azz*, Volume 14, Number A. [In Persian]
- Ahmadi, Hossein, (1400), review of the ontology of ethics according to Farabi, *Research Institute of Culture and Human Sciences, Hikmat Maazair*, year 12, number 2. [In Persian]
- Hosseini, Azam Al Sadat; Soheila Pirouzfard, Seyyed Kazem Tabatabaipoor, (2019) The course of the concept of mind and science in the root of "Shakele" and its function in behavior, two scientific research quarterly magazines on interpretation and language of the Qur'an, number seventeen, pp. 181-200.[In Persian]
- Rabiei, conductor; Mitra Ghafari, (2017) Similes in painting from Ibn Sina's point of view, *Research Institute of Culture and Human Sciences, Hikmat Maaser*, Year 9, No. pp. 63-78. [In Persian]
- Rezaei, Mehran; Mohammad Reza Zayed, (2018) Applied Conceptology of Spiritual Properties in the Works of Islamic Philosophers and Wise Men, *Ethical Knowledge*, 10th Year, Number 2, Serial 26, autumn and winter, pp. 35-46. [In Persian]
- Rafei, Behrouz, (2013) Farabi, philosopher of education, *Journal of Educational Sciences of Shahid Chamran University, Ahvaz*, 6th period, 2020-22, number 1, pp. 29-50. [In Persian]
- Sayah, Ali; Shams al-Muluk Mostafavi; Reza Davari Ardakani, (1400), Farabi and the role of imagination in Tahsil Saadat, *Research Institute of Culture and Human Sciences, Hikmat Maasar*, year 12, number 2.[In Persian]

- Farabi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad, Ihsa' al-Ulum, (Introduction and commentary by Dr. Ali Bo Malham), Beirut, Maktab al-Hilal, 1996. [In Arabic]
- Farabi, Ara' ahl al-Madinah al-Fadilah wa Mudaddatiha, (Introduction and commentary by Dr. Ali Bo Malham), Beirut, Maktab al-Hilal, 1995. [In Arabic]
- Farabi, Al Amal al Falsafiat) Kitab Tahsil al-Saidah , Resalatan Falsafiatan , Al-Ta'liqat, Farabi, (Introduction, research and commentary by Dr. Ja'far Al-Yasin), Beirut, Darol Manahel, 1992. [In Arabic]
- Farabi, Kitab al--alfaz al-mustamala fi-l mantiq, (Research, Introduction and Commentary by Mohsen Mahdi), Tehran, Al-Zahra Publications, 1984. [In Arabic]
- Farabi, Al-Jama bin Raya al-Hakimin (Introduction and commentary by Dr. Al-Bir Nasri Nader), Tehran, Al-Zahra Publications, 1985. [In Arabic]
- Farabi, Al-Huruf (Introduction, research and commentary by Mohsen Mahdi), Beirut, Darol Mashregh, 1986. [In Arabic]
- Farabi, Al-Siyasah al-Madaniyah, (Introduction and commentary by Dr. Ali Bo Malham), Beirut, Maktab al-Hilal, 1996. [In Arabic]
- Farabi, Fusus al-Hakam (Research by Sheikh Muhammad Hassan Al-Yasin), Qom, Entesharate Bidar, 1985. [In Arabic]
- Farabi, Fusul Muntaza'ah, (Research, correction and commentary by Dr. Fawzi Najjar), Tehran, Maktabatoo Al zahra, 1985. [In Arabic]
- Farabi, fi Esbate Mofareghat, Hyderabad Encyclopedia, 1930. [In Arabic]
- Farabi, Fi al Siasat published in philosophical articles on famous Muslim and Christian philosophers, (Louis Sheikh), Cairo, Darol Arab, 1985. [In Arabic]
- Farabi, Resalah fi al-Elme al-Elahi, Presentation of Abdul Rahman Badawi, Cairo, Dar Al-Nahda Al-Arabiya, 1966. [In Arabic]
- Farabi, Risalah fi al-Aql, ed., M. Bouyges (Beirut: Imprimerie Catholique, 1984. [In Arabic]
- Farabi, Al-Tanbih 'ala'sabil al-sa'adah wa al-Taliqat wa risalatn phalsaphiyatan, ed, J. Al Yasin (Tehran: Hikmat, 1992) [In Arabic]
- Farabi, Al-Wahd and Al-Wahdah Introduction, research and commentary by Mohsen Mahdi, Darol Beizah, 1990. [In Arabic]
- Farabi, Al-Mantiqiyat, (Vol. 1, 2 and 3), (Research and introduction by Mohammad Taqi Daneshpajoo), Qom, Maktabate Ayatolah al-Mara'shi, 1988. [In Arabic]
- Farabi, Abu Nasr Muhammad Ibn Muhammad, Kitab al-Musiqi al-Kabir, Kevin j. Lande, Mental structures, 2019, Nous, 1-29. [In Arabic]
- Green, E. (2017). On the perception of structure. Nous, 53(3), 564–592. [In English]
- Ghorbani, Rahim, (2007) Refinement of the soul and criticism of its effect on knowledge in transcendental wisdom, philosophical knowledge, fifth year, number one; Autumn, pp. 167-217. [In Persian]
- Ola Abdelaziz Abouzeid, (1987) A comparative study between the political theories of Al Farabi and the Brethren of purity, Department of Middle East and Islamic Studies, A thesis submitted in

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فتانه تواناپناه و دیگران) ۹۹

conformity with the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Toronto. [In English]

Ray Jackendoff, Language, Consciousness, Culture: Essays on Mental Structure, MIT Press, 2007, 403pp, \$19.00 (pbk), ISBN 9780262512534. [In English]

Rezaei, Mehran; Mohammad Reza Zayed, (2018) conceptualization of spiritual properties in the works of Islamic philosophers, Moral Knowledge, 10th Year, Number 2, Serial 26, Autumn and Winter, pp. 35-46. [In Persian]

Mirhadi; Seyyed Mehdi, (2019) Philosophy of action in transcendental wisdom, Institute of Humanities and Cultural Studies, Two Scientific-Research Quarterly, Ninth Year, Issue 1, Spring and Summer, pp. 155-141. [In Persian]

Mirsharafuddin, Seyyed Jamaluddin, (1400) Analysis of the two components of knowledge in Aristotle's view based on the two meanings of arche, two scientific quarterly of existence and knowledge, year 8, number 14, number 15, pp. 88-108. [In Persian]

Vaezi, Seyyed Hossein, (2014) Ethics and properties of the soul from the point of view of Mulla Sadra and Ibn Arabi; International Sociology and Ethics Conference with emphasis on the role of education in uplifting the moral society, Do Mehrmah, Tehran. [In Persian]

Vafaei, Azam, (2013) Analysis and evaluation of Farabi's ethical thought, Ethical Researches, second year, third issue, pp. 49-69. [In Persian]

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی^۱

فتانه تواناپناه*

نادیا مقتونی**، قاسم علی کوچنانی***

چکیده

ملکات نقش‌های متعددی در فلسفه اسلامی دارند. گاهی در مبادی صدور فعل از حیث مبادی خلقی، گاهی از جهات انسان‌شناسانه و در مواردی در مبناشناسی احوالات روانشناختی، امیال و گرایشات نفسانی ملکات مورد توجه هستند. مساله این تحقیق بررسی ابعاد شناختی و روانشناختی ملکات است که در ارتباط با ساختارهای ادراکی و سازمان‌یافتگی ادراک محسوب می‌شود. آیا علاوه بر نقش‌های خلقی، از تاثیر ملکات در سطح اندیشه و احساس نیز می‌توان سخن گفت؟ در این تحقیق با روشی توصیفی - تحلیلی به مساله حاضر پاسخ داده می‌شود. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که تعبیری همچون ملکات نطقی و عقلی ناظر به ابعاد شناختی ملکات است. نقش ملکات در جهت‌دهی و هدایت ادراکات و احوالات روانی و نیز معنابخشی و پردازش اطلاعات از سویی و اهمیت آن‌ها به عنوان عوامل غیرشناختی شکل‌گیری باورها از سویی دیگر از نتایج این تحقیق محسوب می‌شود. تفکیک «معارف متمکن» حاصل از ملکات و «معارف غیر متمکن» و تحلیل هر یک در نفس، ناظر به جایگاه شناختی و روانشناختی ملکات است. نظم در ناحیه افکار و ارائه ایده‌های از پیش تعیین شده و نیز فرض‌های معین متناسب با ساختار در ارتباط با ملکات تبیین‌پذیر است. در بعد شناختی فارابی به نقش عادت و ملکات در تعیین و تعین مواضع اندیشه‌ورزی و جایگاه

* دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، Tavana@ut.ac.ir

** دانشیار فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران، Nadi.Maftouni@ut.ac.ir

*** دانشیار فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران، kouchnani@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۱

مغالطی ملکات عطف توجه می‌کند و در بعد روانشناختی تاثیر ملکات بر امیال و گرایش‌ها، تصمیم و انتخاب محل تامل است.

کلیدواژه‌ها: ملکه، ملکه نطقی، ملکه اذعانی، هیئت عقلی، ساختارهای ذهنی.

۱. مقدمه و طرح مسئله

ساختاریافتگی ادراکات، مساله مهمی در معرفت‌شناسی محسوب می‌شود. مراد از ساختاریافتگی ادراکات تحقق هرگونه مدل یا قالب در سطح شناخت و در فرایند ادراک است که منجر به یادگیری‌های سازمان‌یافته می‌شود. در این تحقیق ملکات از جهت این قالب‌ها بررسی می‌شوند و جایگاه آنها در شناخت و ادراک مورد سوال قرار می‌گیرد. مساله این تحقیق جستجو از نقش و جایگاه ملکات در جریان شناخت یعنی در پردازش، معنابخشی و سازماندهی معارف و نیز در فرایندهای ادراکی مانند توجه، انتخاب و تعیین مواضع اندیشه ورزی و ... است. فرضیه‌ای که در پاسخ به این سوال مطرح می‌شود این است که نگاه ملکاتی نگاه ساختاری است و ضرورت دارد اندیشه و شناخت از منظر چنین ملکاتی از نگاه فیلسوفان اسلامی بررسی شود.

فارابی نه تنها از ترجیح بلکه از لزوم تربیت ملکاتی انسان سخن می‌گوید (فارابی، ۱۴۰۵ق: ۱۹-۲۲). به بیان وی «قوت ذهن را باید ملکه کنیم که در کنار خلق جمیل با هم فضیلت انسانی را به ارمغان آورند» (فارابی، ۱۴۱۳ ق: ۲۳۴). مراد از ملکه‌سازی این است که متعلق شناخت به گونه‌ای در ذهن جایگیر شود که از بین رفتن آن سخت باشد یا امکانپذیر نباشد. همچنین دغدغه فارابی مبنی بر اینکه «الان باید دید که چگونه اخلاق جمیل را ملکه کنیم و به دنبال آن باید به دنبال ملکه کردن ادراک صواب باشیم» اهمیت توجه به مبانی نظری ملکه‌سازی و جایگاه شناختی ملکات را نشان می‌دهد. فارابی خود، راه ایجاد چنین قوتی را عادت دادن می‌داند یعنی موضوع مورد نظر چه در سطح فعلی و چه نظری باید در زمانی طولانی و در اوقات مختلف تکرار شود تا تبدیل به ملکه گردد (فارابی، ۱۴۱۳ ق: ۲۳۵-۲۳۶). بنابراین نمی‌توان لزوم تربیت ملکاتی، و ضرورت ملکه‌سازی قوت بر ادراک صواب و قوت ذهن را به تربیت رفتاری و عملی انسان مختص و منحصر دانست بلکه تربیت ملکاتی در فرض ما در سطحی اعم از نظر و عمل مطرح است. ادعای تحقیق حاضر این است که همان‌طور که انسان در سطح افعال و رفتارها مطلق و آزاد از ملکات نیست که به مثابه ساختارها و چهارچوب عمل می‌کنند، در سطح نظری نیز ملکات می‌توانند نقشی مشابه در شناخت

داشته باشند. به نوعی می‌توانند به مثابه تصاویر عمیقی بر شناخت و ادراک تاثیرگذار باشند. هیئت، ملکه و حال اصطلاحاتی‌اند که با این نگاه در تحقیق پیش رو مورد توجه قرار گرفته‌اند. سخن گفتن از ملکات عقلی، نطقی و ... را در بیان فیلسوفان اسلامی ضرورت چنین تحقیقی را آشکار می‌سازد. نویسنده تلاش کرده تا تعاریف ملکه را از نگاه فارابی توصیف کند و سپس با نگاهی تحلیلی به بررسی ابعاد شناختی آن‌ها بپردازد.

۲. پیشینه پژوهش

تحقیقات زیادی در خصوص ملکات و در ارتباط با ساختارها و قالب‌های پردازش معنی انجام شده است. حسینی و همکاران (۱۳۹۹) از ملکات به شاکله یاد کرده‌اند. به اعتقاد آن‌ها علم هر نوعیت و چگونگی داشته باشد، قهرا عمل نیز تابعی است از علم. آن‌ها برای تبیین کارکرد مفهوم علم و ذهن در رفتار به ملکات توجه کرده‌اند. مساله‌ای که در این میان مبهم است، نقش شناختی ملکات است. در بیان فوق اشاره می‌شود به اینکه نوعیت خاص و چگونگی علم متأثر از ملکات است. میرشرف‌الدین (۱۴۰۰) به بیان شاکله شناخت از دید ارسطو می‌پردازد. ناسخیان و وفاپیان (۱۴۰۰) به بررسی خاستگاه شکل‌گیری نهادهای اجتماعی از جهت انگاره‌های عمومی نزد فارابی پرداخته‌اند. انگاره‌ها و ملکات وجه مشترکی از جهت نهادینگی با یکدیگر دارند. ملکاتی که در سطح شناخت محل توجه‌اند، به دنبال تکرار فراوان معارف و علوم در ذهن ماندگار و نهادینه می‌شوند و نقش مهمی در پردازش، معنابخشی و در فرایندهای ادراکی برعهده دارند. Ola Abdelaziz Abouzeid (1987) به symbolic representation در اندیشه فارابی توجه می‌کند که نمایانگر اهمیت پرداختن به قالب‌ها و ساختارهای معنی توسط فارابی است. آنگونه که در ساختارهای خیالی و محاکات و توجه وی به ملکات دیده می‌شود.^۲ این مساله اهمیت درک اشکال و ساختارهای معنی از نگاه فلاسفه را آشکار می‌سازد. رسوخ، نهادینگی و تمکن در سطح معارف به چه معناست؟ چگونه شکل می‌گیرد و چه نقشی در فرایند شناخت ایفا می‌کنند؟ به بیان این محققان معنا و دانش تنها فاکتوری است که انسان با آن به رستگاری می‌رسد.^۳ بنابراین بررسی و پیگیری قالب‌ها و ساختارهای انتقال معنی و ساختارهای ذهنی معنی‌دار از اهمیت برخوردار است. این دسته از تحقیقات را می‌توان در ارتباط با مساله حاضر مطرح کرد. از سوی دیگر علاوه بر ارتباط ملکات و ادراکات برخی به بررسی زمینه‌های انسان‌شناسانه و اخلاقی ملکات و نیز از حیث فلسفه تصمیم پرداخته‌اند.^۴ ابوالحسنی (۱۴۰۲) نیز از نقش ثانویه ملکات و شاکله در تصویرسازی فرایند تحول اخلاقی

انسان از منظر ملاصدرا سخن گفته اند. سیاح و دیگران (۱۴۰۰) از علم مدنی در ارتباط با عادات، ملکات و سجایا نزد فارابی سخن گفته‌اند. آنچه در علم مدنی بررسی می‌شود این است که چه ملکاتی شایسته است که در انسان نهادینه شود و راه ایجاد آن‌ها چگونه است^۵ و احمدی (۱۴۰۰) نیز در بررسی علم اخلاق نزد فارابی به پایداری و نهادینگی صفات نفسانی توجه نشان داده است و در صورتی که این صفات پایدار و ملکه نشود سعادت حقیقی حاصل نخواهد شد. رحیمی سجاسی (۱۴۰۱) به ارائه راهکارهایی برای تغییر افعال قبیح و ایجاد رفتارهای پسندیده را از منظر فارابی می‌پردازد. صمدیه (۲۰۲۳) نیز ساختن شهر اخلاقی توسط فارابی را با ایجاد عادت های اخلاقی در جامعه ممکن دانسته‌اند. آن‌ها برای از بین بردن فاصله نظر تا عمل عادت به افعال خاصی را مدنظر داشته‌اند. به نظر می‌رسد ملکه سازی که در تادیب مورد توجه فارابی بوده است یکی از این راهکارهاست. در این تحقیقات هیئت‌های ذهنی و ملکات نفسانی بیشتر از زوایای اخلاقی و عملی مطرح شده و از جنبه‌های شناختی مورد توجه نبوده‌اند. البته این جمله به معنای عدم اهمیت ابعاد اخلاقی ملکات نیست چون در سطح اخلاقی نیز ملکات در تبیین اخلاق جایگاه مهمی دارند آنگونه که الگوی رست^۶ را در این زمینه در تبیین اخلاق و اخلاقیات می‌بینیم. بلکه منظور از بیان فوق این است که حصر ملکات در اخلاقیات و رفتارهای اخلاقی نیازمند تامل و بررسی است. چون فیلسوفان اسلامی علاوه بر تاثیرات رفتاری و اخلاقی ملکات در سطح احساسات و عقاید و اندیشه‌ها هم به ملکات توجه کرده‌اند و از تکرار و عادت و ملکات و نقش آن‌ها در شناخت و ادارک سخن گفته‌اند. آنگونه که این تحقیق عهده دار بررسی از آن است. در غرب در پنجاه سال گذشته رویکردهای روان‌سنجی، شناختی و رشد در مطالعه هوش و شناخت انسان قدرتمند و پربار بوده‌اند. به نظر می‌رسد در این تحقیقات مباحث مربوط به Structuring mind و Mental structures در ارتباط با مساله حاضر باشد.^۷

۳. کارکرد شناختی ملکات

ملکات و هیئت‌های ذهنی در آثار فیلسوفان اسلامی در سه دسته ادعانی، صناعی یا خلقی مطرح می‌شوند (ابن سینا، ۱۳۷۵ هـ ش: ۸۲). این تحقیق با نظر به هیئت‌های نفسانی نطقی در بیان فارابی (فارابی، ۱۴۰۵ هـ ق: ۴۱۲) و هیئت‌های عقلی در عبارات ابن سینا (ابن سینا، الاشارات و التنبیهات، ۸۲) به مفهوم سازی «سازه‌های ذهنی» می‌پردازد. در این کارکرد فارابی از علومی سخن به میان می‌آورد که بر اثر تکرار و عادت و تحت عنوان هیئت در ذهن

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فتانه تواناپناه و دیگران) ۱۰۵

شکل می‌گیرند، (فارابی، ۱۴۰۸ ه ق: ۵۱-۵۳) هیئت در این جا حاصل عادت کردن به موضوعات نظری خاصی است که در ذهن راسخ و متمکن شده‌اند و به ملکه تبدیل شده‌اند. در تحقیقات و پژوهش‌های مرتبط ابعاد شناختی «عادت» و به تبع آن «ملکه» کمتر مورد توجه بوده است. عادت سبب ایجاد و شکل‌گیری ملکات می‌شود (فارابی، ۱۴۰۵ ق: ۱۹). در واقع همان‌طور که ما در سطح فعلی به فعل یا افعال خاصی عادت می‌کنیم و به تدریج ملکه آن در ما شکل می‌گیرد، در سطح شناختی و در خصوص ادراکات نیز همین مساله صدق می‌کند. فارابی از علومی که بر اثر تکرار و اراده و عادت و تحت عنوان هیئت در ذهن شکل می‌گیرند، سخن به میان می‌آورد (فارابی، ۱۴۰۸ ه ق: ۵۱-۵۳). و ابن سینا نیز از نقش عادت در شکل‌گیری هیئت‌های عقلی سخن گفته است (ابن سینا، ۱۳۷۵ ه ش، ۸۲). و این بحث در ارتباط با مساله ساختاریافتگی ادراکات و وجود قالب‌های ادراکی قرار می‌گیرد. فارابی در فصول متزعه بیان می‌کند که هیئت‌های نفسانی دو صنف هستند: ۱- خلقی و ۲- نطقی. و از جمله هیئت‌های نفسانی نطقی به حکمت، عقل، کیاست، ذکاوت و خوب فهمی که در نفس راسخ شده‌اند اشاره می‌کند (همان، ۱۴۰۵ ق: ۳۰؛ ۱۴۰۵ ه ق: ۴۱۲). هیئت در این جا معادل «ملکه» گرفته شده است. به بیان فارابی مراد از هیئت هر چیزی است که بر اثر تکرار و عادت در ذهن نهادینه می‌شود و به بیان فارابی تمکن می‌یابد و بر نگرش فرد تاثیر می‌گذارد (همان، ۱۴۰۸ ق الف: ۵۱-۵۲). تعبیر هیئت عقلی در آثار ابن سینا نیز به ابعاد شناختی ملکات اشاره دارد (ابن سینا ۱۳۷۵ ه ش: ۸۲؛ همو، ۱۳۲۶ ه ق: ۱۴۹؛ همو، ۱۳۶۳ ه ش: ۱۱۰). به بیان وی به صورت کلی «تکرار» نوعی اذعان، عادت یا خلق را در جوهر مدبر ایجاد می‌کند از این جهت هیئتی عقلی بر شخص عارض می‌شود. تحلیل واژه مدبر و اذعان می‌تواند نقش تکرار و عادت را در حیطه شناختی انسان از دیدگاه ابن سینا روشن نماید. در بیان ابن سینا اموری که به این شکل در ذهن حاصل می‌شوند، حصولی از جنس تمکن دارند، بر ذهن عارض می‌شوند و نیز شدت و ضعف دارند (ابن سینا، ۱۳۷۵ ه ش: ۸۲). شدت و ضعف این امور در ارتباط با قدرت کنترل و جهت دهی شناختی آن‌هاست. چنین سازه‌هایی می‌توانند در انواع هیئت‌های انفعالی، فعلی، استعلائی، ردی و اذعانی نمود و بروز داشته باشند (ابن سینا، ۱۳۲۶ ه ق: ۱۴۹؛ ابن سینا، ۱۳۶۳ ه ش: ۱۱۰).

تامل در کارکرد شناختی ملکات ما را بر آن می‌دارد که میان دو نوع معرفت در آثار فارابی تمییز قائل شویم: معرفتی که راسخ شده است یا در نفس و ذهن تمکن پیدا کرده است و در نقطه مقابل معرفتی که اینگونه نیست. ملکه با معرفت نوع اول ارتباط دارد و اساساً تعریف ملکه

نزد فارابی هر چیزی است که در نفس راسخ شده باشد و قابل زوال نباشد یا آنکه زوال آن سخت باشد (فارابی، ۱۴۱۳ ه ق: ۳۶۱؛ ۲۳۵؛ ۱۴۰۸ ا ق الف: ۲۶۶؛ ۵۱-۵۳). به نظر می‌سد با تحلیل معارف از جهت تمکن یافتگی، رسوخ و نهادینگی بتوان به تحلیلی از ابعاد شناختی ملکات در آثار فارابی دست یافت.

۱.۳ معارف متمکن حاصل از ملکات

تقسیم معارف به متمکن و غیر متمکن در آثار فارابی نکته مهمی است که ملاحظه تحقیقی خاصی را می‌طلبد. در آثار وی هنگام جستجو از معارف متمکن با ملکات و تعاریف آن‌ها مواجه می‌شویم. ملکه هیئتی در ذهن است که راسخ و متمکن شده است و در نقطه مقابل می‌توان از معارفی در سطح ذهن سخن گفت که به شکل راسخ نشده و به صورت «حال» در ذهن حضور دارند.^۸ تفکیک، معاشناسی و تحلیل معارف متمکن و غیر متمکن می‌تواند ما را به کارکرد شناختی ملکات رهنمون سازد (فارابی، ۱۴۱۳ ه ق: ۳۶۱؛ ۲۳۵؛ ۱۴۰۸ ا ق الف: ۲۶۶؛ ۱۴۰۸ ه ق: ۵۳-۵۱؛ ابن سینا، ۱۴۰۴ ه ق، ۱۸۳). از ویژگی‌های معارف راسخ و متمکن شده در نفس می‌توان به مقوله «توجه» اشاره کرد. با نظر به تعاریفی که برای ملکات و معارف راسخ شده بر می‌شمرند که به سختی قابل تغییر است می‌توان چنین استنباط کرد که این معارف از معرض توجه مستقیم خارج شده‌اند. تفاوت حال و ملکه در بیان فارابی همین موضوع را نشان می‌دهد.^۹ ملکه و حال هیئت‌های نفسانی هستند. در صورتی که این هیئت‌ها در نفس متمکن و نهادینه شوند و زوال آن‌ها سخت باشد به آن‌ها ملکه گفته می‌شود و اگر زوال آن‌ها سخت نباشد حال هستند. چیزی که زوال آن‌ها را سخت می‌کند آنطور که از عبارات فارابی آشکار می‌شود، ویژگی رسوخ، تمکن یافتگی و نهادینگی است. چنین ویژگی سبب می‌شود فرد اساساً نسبت به متعلق چنین معرفتی شک و تردید نکند و آن را جز اصول مسلم و یقینی بداند. موضوعی که چنین ویژگی داشته باشد و فرد در مورد آن موضوع پنداره یقین داشته باشد، «تامل» و «توجه» چنین پنداره‌ای را تحت تاثیر قرار می‌دهد و آن‌ها را جهت دهی می‌کند. این موضوعات نهادینه شده متناسب با پنداره شخص به مثابه قالب و چارچوب و عینکی برای دیدن عمل می‌کند و توجه به آن محدود می‌شود یا اصلاً توجهی به آن نمی‌شود و در پروسه فرایندهای شناختی همانند Mental structures نقش ایفا می‌کند به عبارت دیگر خود فیلتری برای اکتساب و آگاهی‌های جدید می‌شود (فارابی، ۱۴۱۳ ا ق: ۲۳۵-۲۳۴). اهمیت راسخ شدگی و تمکن یافتگی در سطح معرفت ما را بر آن می‌دارد که فرایند معرفتی که به دنبال آن راسخ شدگی

در سطح معرفت اتفاق می‌افتد را نشان دهیم و ویژگی‌های چنین معرفتی را بشناسیم. سوالی که به میان می‌آید این است که آیا هرآنچه که در نفس متمکن شده یا راسخ شده است باوری جزمی و یقینی است؟ یعنی آیا باوری است که به درجه معرفتی صد رسیده است و تعریف یقین بر آن صدق می‌کند یا آنکه نسبت منطقی میان علم به معنای باور جزمی موجه و معرفت راسخ و نهادینه شده در نفس وجود ندارد؟ نسبت میان راسخ شدگی (نهادینگی حاصل از ملکات) و یقین با توجه به آنچه که از فحوای سخنان فارابی بر می‌آید متغی است. یعنی این طور نیست که هر چیزی که در ذهن نهادینه شده است حتما امری جزمی و یقینی است بلکه چه بسیار تصاویر نهادینه شده‌ای که درست نیستند. به دلیل اینکه در مواضع فراوانی تمکن حاصل می‌شود معرفت در نفس راسخ شده است اما پشتوانه موجهی برای چنین معرفت راسخی در نفس وجود ندارد. یعنی معارف زیادی در سطح نظری بنا به عبارات فارابی در نفس حضور دارند و به تعبیر فارابی یقین نسبی و به حسب شخص هستند اما یقین علی‌الاطلاق نیستند^{۱۱}. بنابراین با توجه به اینکه معرفت راسخ شده یا ملکه نظقی تغییرناپذیر است یا به سختی قابل تغییر است ویژگی شبیه ویژگی‌های یقین نسبی را می‌توان در آن دید که فرد با یقین پنداری موضوع مورد نظر آن را مبنای اکتساب‌های جدید خود و معیار تشخیص و احساس و نظر خود قرار می‌دهد بی آنکه با شک و عناد در آن بتواند به تغییر معرفت نهادینه شده در نفسش روی آورد. چرا این دست از معارف عناد و معارضه‌ای برای آن‌ها نداریم؟ چون به تعبیر فارابی ما در آن جا در سطح معرفت راسخ شده توهم یقین می‌کنیم و به آن توجه نمی‌کنیم پس برایش عنادی متصور نیست و به این ترتیب در برنامه‌های آموزشی فارابی جلدل برای توجه دادن متعلم به مواضع عناد به کار گرفته می‌شود.

معرفت در آثار فارابی غالباً بر حسب خیال پردازی و اقناع به تدریج ایجاد، تکرار و درنهایت تبدیل به عادت و ملکه و در نهایت معرفت متمکن می‌گردد. در واقع «تمکن» و «نهادینه سازی معرفت» جایگاه شناختی ملکات را آشکار می‌سازد. جنس معارف حاصل از ملکه با معارف دیگر متفاوت است و نقشی بنیادی تر از معارف دیگر ایفا می‌کند و به دلیل همین نهادینگی و بنیادی بودن آن است که نفس و ذهن را متأثر از خود ساخته به گونه‌ای که این جنس از معرفت به لحاظ روانشناختی و در سطح احساسات و امیال و در نهایت افعال بروز و ظهور می‌یابد. تعبیر معارف مانوس و خوشایند نزد نفس، معارفی که با طمانیه قلب و سکون نفس همراه‌اند و ... در ارتباط با این دست از معارف به میان می‌آیند و بستری روانشناختی برای اکتساب‌های جدید در فرد ایجاد می‌کنند. برخی از محققان این تحریکات و

تسکینات نفسانی را در ارتباط با ملکات از دیدگاه ابن سینا مطرح کرده‌اند که این نشان دهنده اهمیت سکون نفس و بررسی جایگاه معرفت شناختی و روانشناختی آن است (ربیعی؛ غفاری، ۱۳۹۷، ۷۳). بنابراین این جنس از معارف از مرکز توجه خارج شده و کمتر امکان تجدید نظر، تغییر و تحول و بازنگری و نیز اندیشه ورزی در آن‌ها وجود دارد. در واقع این قبیل معارف به نوعی از حیطه آگاهی‌های خودآگاهانه ما خارج می‌شود و جز با تأمل فراوان به آن‌ها و نقش مبنایی آن‌ها آگاهی نخواهیم داشت و در موارد زیادی فرد به این معارف متمکن و راسخ شده در خودش آگاهی لازم را ندارد و به نوعی به عنوان پیش فرض در جریان فکری فرد نقش ایفا می‌کنند مولفه تاثیرگذاری این امور در اکتساب‌های جدید و در فرایند اندیشه ورزی در عبارات فارابی به وضوح دیده می‌شود. به بیان فارابی تکرار اموری را در ذهن شکل می‌دهد که راهنمای عمل بعدی و تاثیر گذار در نظرورزی بعد هستند (فارابی، ۱۴۰۵ ه ق: ۴۱۳؛ همو، ۱۹۹۶ م: ۹۱). فرایند تبدیل معرفت از حال به ملکه نیاز به تحلیل و بررسی دارد که در این میان نقش شناختی ملکات و سازه‌های ذهنی به خوبی روشن می‌شود. فارابی در تشکیل جهان - اجتماع فضیلت مند خود (معموره فاضله) به آن‌ها توجه می‌کند. بخش زیادی از کتاب‌های خود را ذیل کارکردهای تخییل و اقناع و بررسی آراء مشهوره به ایجاد، تغییر یا حذف سازه‌های شکل گرفته نهادینه در نفس اختصاص می‌دهد. این سازه‌ها و هیئت‌ها می‌توانند انعکاس درک و فهم جمعی ما باشند که در ما نهادینه شده‌اند. به طور کلی در این مفهوم سازی ادعا بر این است که اتم‌های اندیشه ما صرفاً اکتساب‌های آگاهانه نیست، بلکه چیزی است که در ناخودآگاه ما به طور بنیادی نهادینه و تصویر سازی شده است و منشا تصدیقات ما می‌شود. ابن سینا در مشارکت با فارابی برای ایجاد این مفهوم سازی معتقد است که چنین سازه‌هایی در اضافه ما با جهان شکل می‌گیرند و با تجدد اضافه متجدد می‌شوند (ابن سینا، ۱۳۷۵ ه ش، ۱۳۲). از نوع معرفتی که ملکات در نفس ایجاد می‌کنند می‌توان به سازه‌های ذهنی یاد کرد. در این تحقیق مراد از سازه‌های ذهنی معارف متمکن و نهادینه شده در نفس یا همان ملکات نطقی است.

۲.۳ تاثیر مواضع اندیشه‌ورزی از ملکات

تاثیر مواضع اندیشه ورزی از سازه‌های ذهنی موضوع دیگری است که در خصوص با معارف راسخ شده در نفس یا معارفی که در قالب ملکه در ذهن جایگیر می‌شوند قابل طرح است. فارابی در این موضع به نقش این قبیل از معارف در جهت دهی به جریان اندیشه اشاره می‌کند.

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فنانه توانا پناه و دیگران) ۱۰۹

به بیان وی این امور جایگزین اندیشه و رویه در ما می‌شوند (فارابی، ۱۹۸۶ م: ۱۳۵-۱۳۶). جایگزینی را اینطور می‌توان معنا کرد که راسخ شدگی و تمکن یافتگی به قدری است که ملازم با یقین پنداری است به گونه‌ای که اساساً محلی برای تأمل و ذکر عناد در موضوع مورد نظر وجود ندارد. چنین معرفتی بر نحوه تصویرپردازی، کیفیت توجه، نگرش، میل، شوق، گرایش‌ها و نفسانی، انگیزش تأثیر می‌گذارد و چگونگی این امور تفکر را جهت می‌دهد اگر نهادینگی زیاد باشد نقش مبنا را ایفا می‌کند و به مثابه یک قالب و مدل در تمام فرایندهای شناختی حضور دارد (فارابی، ۱۴۰۸ الف: ۵۲-۵۱۴۲۲؛ ۱۹۸۶ م: ۱۳۵-۱۳۶؛ ۱۹۹۵ م: ۱۳۱-۱۳۰؛ ۱۴۱۳ ق: ۱۶۴-۱۶۵؛ همان، الف، ۱۴۰۵ ق: ۶۲). گاه این ملکات موجب مغالطه می‌شوند و ذهن را از درک درست امور دور باز می‌دارد و به خطا می‌اندازد چون ملکات و سازه‌های ذهنی به اصطلاح فارابی متاکد الطبایع هستند؛ بر نفوس استیلا دارند و زمینه ساز مغالطه می‌شوند (فارابی، ۱۴۰۸ الف: ۱۴۰۵ ه ق: ۸۲-۸۳؛ ۲۶۶؛ ۱۹۷-۱۹۶؛ همو، ۱۹۹۱: ۱۳۷-۱۳۶؛ ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ق: ۵۷۹؛ همو، ۱۳۷۵ ه ش: ۵۰). از خواص این جنس از علوم و معارف متمکن شده در نفس، سکون نفسی است که همراه این دست از معارف در شخص به وجود می‌آید و در پرتو آن به آرامش نسبی دست می‌یابد با آن معارف خو می‌گیرند و با آنها مانوس می‌شوند. (ابن‌سینا، ۱۳۷۵ ه ش، ۳۵-۳۹) و به ارتباط حکمت نظری و عملی منجر می‌شود یعنی ویژگی‌های روانشناختی که ملازم معارف متمکن هستند، سبب عمل به آن از سوی فرد می‌شود و عمل نیز خود منشایی برای ایجاد معارفی از این دست فراهم می‌کند. آن‌گونه که فارابی مواظبت عملی بر افعال را لازمه ادراک صحیح می‌داند (فارابی، ۱۴۰۸ الف: ۴۲۲؛ ۶). در این جا سازه‌های ذهنی مناسب‌ت‌تامی با افعال انجام شده از سوی شخص دارند، به گونه‌ای که فارابی می‌گوید: فرد هرچه بیشتر بر انجام فعل مداومت کند، سازه ذهنی برآمده از آن قویتر است (همان، ۱۹۹۵ م: ۱۳۱-۱۳۰؛ همان، ۱۴۰۵ ق: ۳۱). همچنین فارابی در اکتساب ملکات به عادت در حیطه شناخت هم اشاره می‌کند (فارابی، ۱۴۰۵ ق: ۹۷-۹۶؛ همو، ۱۴۱۳ ه ق، ۲۳۷). به بیان وی هیئاتی که از اراده و عادت حاصل می‌شوند، علوم و صناعات و اخلاق‌اند (فارابی، ۱۴۰۸ ه ق: ۵۱-۵۳). و فرد هرچه بیشتر بر انجام فعل مداومت کند، سازه ذهنی شکل گرفته از آن قویتر است (فارابی، ۱۹۹۵ م: ۱۳۱-۱۳۰؛ همان، ۱۴۰۵: ۳۱). فارابی وجود ملکات و ایجاد آن‌ها را در نفس ضروری دانسته است و از «لزوم تربیت ملکاتی» در انسان سخن به میان می‌آورد (فارابی، ۱۴۰۵ ه ق پ، ۲۶-۲۵؛ ۳۱؛ همو، ۱۴۱۳ ه ق الف، ۱۶۵). ایجاد چنین ملکاتی در مباحث نظری تحت عنوان «تادیب»

مورد توجه وی بوده است. وی «تادیب» را به عنوان شیوه‌ای قسیم تعلیم مطرح می‌کند که توسط آن می‌توان به تحصیل سازه‌ها و ملکات پرداخت^{۱۱} (فارابی، ۱۴۱۳ق: ۱۶۴-۱۶۵). بررسی تاثیرات روانشناختی ملکات در پرداختن به مساله حاضر نیز ضروری است. بخش زیر به این آثار اختصاص دارد.

۱.۲.۳ تاثیرات روانشناختی ملکات

در بررسی مبانی میل، شوق، نگرش‌ها و گرایش‌ها و نیز بررسی محدود (محدود کننده‌ها). جهت‌دهنده‌ها سطوح توجه، تفکر و تصمیم‌ها ملکات به عنوان یکی از عوامل مهم به میان می‌آیند. این سازه‌ها که به مثابه مبدا جهت دهی و محدود سازی فرایندهای روانشناختی قابل بررسی است (فارابی، ۱۴۰۸ق الف: ۴۲۲؛ ۵۲-۵۱؛ همو، ۱۹۹۱، ۱۳۱-۱۳۰؛ همو، ۱۴۱۳ ه ق الف، ۱۶۴-۱۶۶). به عقیده فارابی مشتهیات و تصمیمات نفس با هیئت‌هایی از جنس ملکه ارتباط دارند و به نظر می‌رسد بتوان تبیینی از علایق و مانوسات ذهنی با نظر به ملکات (سازه‌های راسخ شده در نفس) ارائه کرد. انگیزش بر اثر استیلائی ملکات در نفوس دیگر اثری است که در بررسی از ملکات مورد توجه است. فارابی می‌گوید: در این شیوه فرد به گونه‌ای است که احساس بسیار خوبی به رای یا باوری خاص دارد (و یجعلوا کالعاشقین لها) و همین احساس نگرش را شکل می‌دهد (فارابی، ۱۴۱۳ق: ۱۶۴-۱۶۵). تحلیل «انس»، «محبت» و «بغض» و «استقبال از مدرکات» در بیان فارابی ناظر به هیئات، توطئات و ملکات ذهنی است (فارابی، ۱۴۰۸ق الف: ۱۹۷). وی گاه برخی لذت‌های شخصیرا هم تابع هیئت‌ها و ملکات می‌داند. به نظر فارابی چیزی که تبدیل به هیئت و ملکه شده باشد غبطه و محبت انسان را در پی دارد. به گونه‌ای که در هنگام تفکر، توجه و انتخاب، شخص بی طرف نیست و ملکات وی را از موضع خنثی بیرون می‌کند. در آن صورت از مانوسات فکری و روانشناختی می‌توان سخن گفت که تمایلات فکری و روانشناختی شخص را تعیین می‌کنند (فارابی، ۱۹۹۵ م: ۱۳۱-۱۳۰). رضایت خاطر و اطمینان از دیگر کارکردهای روانشناختی ملکات و معارف راسخ شده در نفس است. رضایت خاطر و آرامش نفس به دلیل همین رسوخ، تمکن و نهادینگی معرفت است و به دلیل مانوس بودنشان بر عملکرد شناختی انسان تاثیر می‌گذارند (فارابی، ۱۴۱۳ق: ۱۶۶). سخن فارابی مبنی بر اغلال انگاری برخی تصورات و تخیلات راسخ‌شده در نفس در همین بستر روانشناختی قابل تغییر است (فارابی، ۱۴۰۵ق: ۶۲). این ملکات احساس محبت یا بغض را قرین معرفت می‌کنند و از این جهت فرد در وجه شناختی

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فتانه توانپناه و دیگران) ۱۱۱

از موضع تعصب وارد خواهد شد و دچار مغالطه می‌شود (فارابی، ۱۴۰۸ق الف: ۱۹۷-۱۹۶). از سویی دیگر ملکات (سازه‌های تمکن یافته در نفس) در آموزش مستقیم از ذهن پاک نمی‌شوند و کنار رفتن آن‌ها از ذهن با قول معلم و مربی نیست. فارابی به نحو قضیه سالبه کلیه می‌گوید تاثیر به نحوی است که قول هیچ معلم و مرشدی نمی‌تواند کارساز باشد (فارابی، ۱۹۹۵ م: ۱۳۷-۱۳۶). بنابراین در کارکرد شناختی ملکات توجه به آثار روانشناختی آن‌ها مهم است آنگونه که ابن سینا نیز، تاثیرات شناختی معارف راسخ شده در نفس در ارتباط با انفعالات و انقیادات ادراکی به بیان می‌آورد. چنین انفعالی موجب اعتقاد یا در نقطه مقابل تکذیب آراء می‌شوند و زمینه‌های استقبال یا عدم استقبال نفس را از معارف و علوم فراهم می‌سازند (ابن سینا، ۱۴۰۴ق: ۵۷۹؛ اشارات، ۵۰) به بیان وی این جنس از علوم به دلیل خاصیت سکون نفسی که دارند، ناطقه و ادراکات نطقی را متاثر از خود می‌سازد. ابن سینا یک گام هم جلوتر می‌نهد و می‌گوید: تبعیت و تاثیر از این سازه‌ها برای نفس بر سیل حرکت نفس یا به عبارت بهتر حرکت ذهن به حسب رویه و ظن نیست (ابن سینا، ۱۳۷۵ ه ش، ۳۵-۳۹) معنای سخن این است که لزوماً پایگاه حرکات نفس عقلانی نیست. گاهی این هیئاتی که به شکل ملکه در نفس راسخ شده‌اند ناشی از تخیلات فاسدی‌اند که از روی عادت در نفس کسب شده‌اند و سبب مریض شدن نفس می‌گردند. چون ملکات و هیئت‌های زشتی متعاقب چنین تخیلات فاسدی در نفس شکل می‌گیرد و به تبع آن فرد به انجام افعال زشت مبادرت می‌کند. به بیان فارابی نفس از این هیئت‌های تشکیل شده لذت می‌برد و امور خوب ناخودآگاه شخص را اذیت می‌کند. نمونه دیگری که به حسب آن نقش شناختی ملکات را می‌توان آشکار کرد، احساس داشتن به آراء و علوم شناختی است که ناشی از همین ملکات است (فارابی، ۱۹۹۵ م: ۱۳۱) به کارگیری تادیب در کنار تعلیم می‌تواند گام مهمی در پیوند حکمت نظری و عملی در اجتماعات به شمار آید.

۳.۳ ملکات و ساختاریافتگی ادراک

با توجه به مباحث فوق می‌توان از ساختاریافتگی ادراکات در ارتباط با ملکات نزد فارابی سخن گفت. مراد از ساختار ادراکی، تحقق هرگونه مدل یا قالب است که منجر به یادگیری‌های سازمان یافته می‌شود. از این ساختارها به تصاویر عمیق تفکر و عمل نیز یاد می‌شود. اطلاق ساختاریافتگی بر ادراکات زمانی است که: نظم در ادراکات و افعال وجود داشته باشد و افعال شناختی و به تبع آن احوال روانشناختی از قالب خاصی پیروی کنند و در فرایند شکل‌گیری از

فیلترهای خاصی که در نفس راسخ شده‌اند رد شوند. در این زمینه ملکات با نظر به اینکه محصول عادت و حاصل تکرار ذهنیات هستند و مواضع اندیشه ورزی را به مثابه قالب و ساختار هدایت و جهت‌دهی می‌کنند و به دلیل مانوس و متمکن بودنشان در نفس نظم خاصی را در ناحیه مدرکات شکل می‌دهند و به نوعی به مثابه قالب برای معلومات جدید قرار می‌گیرند. مدرکات خاصی که در ارتباط با ملکه مانوس شده باشند اکتساب می‌شوند. بنابراین ملکه از جهتی منشا نظم در ناحیه افکار و احساسات و امیال شخص محسوب می‌شود و ساختاریافتگی ادراکی را در قالب ایده‌های از پیش تعیین شده و فرض‌های معین متناسب با ساختار، و نظم در افکار و احساسات می‌توان معنا کرد. استقبال از مدرکات خاص نیز ناظر به همین ساختاریافتگی است. وجه دیگر اطلاق ساختاریافتگی بر ادراک زمانی است که امری در ذهن به مثابه دوربینی برای شناخت، تفکر، نگرش، توجه، انتخاب و گرایش‌های نفسانی را جهت‌دهی، معنابخشی و پردازش می‌کند. ملکات و آثار آن را در نفس و به طور خاص در ذهن بر همین سیاق می‌توان فهم و جستجو کرد. بنابراین به نظر می‌رسد می‌توان از ارتباط کارکردهای شناختی ملکات با mental structures یا ساختارهای ادراکی و ساخت‌های ذهنی سخن به میان آورد. سازه‌های ایجاد شده در سطح شناخت این قابلیت را دارند که جهان‌شناختی انسان را جهت‌دهی، کنترل و مدیریت نمایند. در فرض حاضر ما با این ساختارها می‌اندیشیم و زندگی می‌کنیم. تناسب سازه‌ها با محیط ادراکی و فرهنگ مولفه قابل توجه دیگر در بررسی این سازه‌هاست که قابل انطباق با موضوع سازه‌های ذهنی (mental structures) در روانشناسی شناخت است از این جهت توجه به آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۴. نتیجه‌گیری

ملکات در تعیین مواضع اندیشه ورزی، کیفیت تصویرپردازی، توجه، نگرش، میل، شوق، گرایش‌های نفسانی، انگیزش و در فرایند تصمیم‌گیری نقش مهمی دارند. گاه صرفاً با ایجاد نوعی انفعال (هیئت‌های انفعالی) و تأثیر از نوع خاصی از ادراکات، زمینه‌ی توجه به ابعاد شناختی ملکات و هیئات فراهم می‌شود. ذهن با چنین ملکاتی مانوس بوده و معارف متناسب با آن نوعی سکون نفس در شخص ایجاد می‌کنند. ادراکات از نظر جهت، پردازش و معنا متاثر از ملکات هستند یعنی در جهت‌دهی به سوی معلوم خاص، پردازش اطلاعات و معنا بخشی به معارف این تأثیرگذاری دیده می‌شود. تصورات عمیق و بنیادی و تصدیقات ملازم با این

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فتانه تواناپناه و دیگران) ۱۱۳

تصورات نقش شناختی ملکات را آشکار می‌سازد این نقش را با تحلیل تمکن یافتگی، نهادینگی و رسوخ می‌توان درک کرد. به این ترتیب ملکات در دو سطح تعریف و استدلال اثر می‌گذارند و مبنای اکتساب معلومات جدید قرار می‌گیرند. معارفی که به شکل ملکه در نفس حضور دارند، به دلیل مانوس بودن و تمکن شان در ذهن ماندگارترند و احوال روانی فرد نیز از همین سنخ از معارف تبعیت می‌کند. ملکات در مراحل پردازش و اکتساب معلومات جدید به مثابه قالب‌هایی، ادراکات ما را جهت دهی می‌کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان "مواضع ایجاد و کاربرد ملکات در اندیشه فارابی" به راهنمایی نویسنده های دوم و سوم در دانشگاه تهران در حال انجام است.

2. moreover al Farabi holds, religion must employ similitudes and images that give a symbolic representation of the hierarchical, cooperative structure that should prevail in the regime governed by this religion. 477

3. a comparative estudy between the political theories of Al Farabi and the Brethren of purity, By Ola Abdelaziz Abouzeid. ۴۷۵

۴. ابوالحسنی، فرشته؛ امیراحمدشجاعی، تحلیل اخلاق: «تقوا، ملکات، رفتار»، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره چهارم، شماره ۴، مرداد ۹۰. اسدعلیزاده، اکبر، تجسم ملکات و اعمال نفس از نگاه عرفا، عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)، پاییز ۱۳۹۳، دوره ۱۱، شماره ۴۱، از صفحه ۱۰۹-۱۳۰. رضائی، مهران؛ محمد رضا کامیاب، مفهوم شناسی تطبیقی ملکات نفسانی در آثار فلاسفه و حکمای اسلامی، معرفت اخلاقی، سال دهم، شماره دوم، پیاپی ۲۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، ص ۳۵-۴۶. قربانی، رحیم، تهذیب نفس و نقد تأثیر آن بر معرفت در حکمت متعالیه، معرفت فلسفی، سال پنجم، شماره اول؛ پاییز ۱۳۸۶، ۱۶۷-۲۱۷. میرهادی؛ سید مهدی، فلسفه عمل در حکمت متعالیه، حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دو فصلنامه علمی- پژوهشی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۷، ۱۵۵-۱۴۱. واعظی، سید حسین، اخلاق و ملکات نفس از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی؛ کنفرانس بین المللی جامعه شناسی و اخلاق با تاکید بر نقش تعلیم و تربیت در اعتلای جامعه اخلاقی، دو مهرماه، ۱۳۹۴، تهران.

۵. فارابی در فصل پنجم احصالعلوم در تعریف علم مدنی می‌گوید: علم مدنی از انواع افعال و رفتار ارادی و آن ملکات و اخلاقی و سجایا و عاداتی که افعال و رفتار ارادی از آنها سرچشمه می‌گیرد بحث می‌کند و بیان می‌دارد که چه ملکاتی برای انسان شایسته است و از چه راه می‌توان زمینه پذیرا شدن این ملکات را در انسان فراهم نمود. (فارابی، ۱۳۸۹ الف: ۱۰۶)

6. <http://jafarhashemlou.blogfa.com/post/1352>

7. Watzl, Sebastian, (2017) Structuring Mind The Nature of Attention and How it Shapes Consciousness, Oxford, United Kingdom., Beck, J. (2012). The generality constraint and the structure of thought. *Mind*, 121(483), 563–600. Green, E. (2017). On the perception of structure. *Nous*, 53(3), 564–592. <https://doi.org/10.1111/nous.12207>

Witkin, A., & Tenenbaum, J. (1983). On the role of structure in vision. In J. Beck, B. Hope, & A. Rosenfeld (Eds.), *Human and machine vision* (pp. 481–543). Academic Press.

۸. ملکه به هیئت راسخ در نفس گفته می‌شود. این رسوخ و تمکن زایل نمی‌شود یا زوال آن سخت است. برخی از هیئت‌های نفسانی راسخ هستند و سهل‌الانتقال‌اند که حال نامیده می‌شوند. فرق بین حال و ملکه این است که هر گونه تغییر یا حذف معارفی که به شکل ملکه در نفس حضور دارند سخت است و زمان طولانی‌تر برای تغییر آن نسبت به حال وجود دارد. (موسوعه مصطلحات علم المنطق عند العرب، ۱۰۰۰)
۹. سه گانه نفس، روح و ذهن در آثار فیلسوفان اسلامی گاهی از هم تفکیک نشده‌اند و در فهم آثار این بزرگان گاهی مراد از نفس ذهن است و آن هنگامی است که قرائت شناختی از نفس محل نظر است. به این خاطر در مقاله گاهی این موارد به یکدیگر عطف شده‌اند.
۱۰. در مفهوم سازی یقین نسبی و علی‌الاطلاق می‌توان اینگونه گفت اولی؛ یقین به حسب شخص است و یقین علی‌الاطلاق یقین به حسب شخص نیست بلکه یقین است چون معارض و معاندی برای تصدیق یقینی وجود ندارد نه اینکه در ذهن فرد مذکور معارض یافت نشود.

۱۱. برخی تادیب را ایجاد فضیلت‌های اخلاقی و صناعات عملی دانسته‌اند و نیازمندی به فعل را در تادیب در مقایسه با تعلیم که بی‌نیاز از فعل است ذکر کرده‌اند (وفایی، تحلیل و ارزیابی اندیشه اخلاقی فارابی، ص ۵۶). برخی نیز تادیب را ایجاد عادات رفتاری در مرتبه دانسته‌اند (رفیعی، فارابی، فیلسوف تربیت، ص ۳۳). ایجاد ملکات بر اثر تادیب به درستی مطلوب فارابی است اما مسأله‌ای که هست ملکه منحصر به مقام فعل نیست آنگونه که در مسأله حاضر بدان عطف توجه شده است. بنابراین واژه تادیب معنای عام‌تری دارد و آن ملکه سازی و ایجاد جنس خاصی از معارف در نفس تعبیر می‌شود معارفی که از رسوخ و نهادینگی برخوردارند.

کتاب‌نامه

- ابوالحسنی، فرشته؛ امیراحمدشجاعی، (۱۳۹۰) تحلیل اخلاق: «تقوا، ملکات، رفتار»، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره چهارم، شماره ۴.
- اسدعلیزاده، اکبر، (۱۳۹۳) تجسم ملکات و اعمال نفس از نگاه عرفا، عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)، دوره ۱۱، شماره ۴۱، از صفحه ۱۰۹-۱۳۰.
- ابن سینا، (۱۳۲۶ ه ق) *تسع رسائل فی الحکمة و الطبیعیات*، قاهره، ناشر دارالعرب، چاپ دوم.
- ابن سینا، (۱۴۰۰ ه ق)، *رسائل ابن سینا*، قم، انتشارات بیدار.
- ابن سینا، (۱۴۰۴ ه ق)، *الشفاء (الالهیات)*، تصحیح سعید زاید، قم، مکتبه آیه الله المرعشی.

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فتانه تواناپناه و دیگران) ۱۱۵

- ابن سینا، (۱۴۰۴ ه ق)، *الشفاء (المنطق برهان)*، تحقیق سعید زاید، قم، مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن سینا، (۱۳۷۳ ه)، *شفاء (منطق خطابه)*، تصدیق و مراجعه دکتر ابراهیم مدکور، تحقیق محمد سلیم سالم، قاهره، نشر وزارة المعارف العمومية، المطبعة الاميرية.
- ابوالحسنی، فرشته، (۱۴۰۲) تصویرسازی الگوی سازوکار و فرایند تحول اخلاقی انسان از منظر ملاصدرا، حکمت معاصر، دوره ۱۴، شماره ۱.
- احمدی، حسین، (۱۴۰۰)، بررسی هستی شناسی اخلاق نزد فارابی، پژوهشگاه فرهنگ و علوم انسانی، حکمت معاصر، سال ۱۲، شماره ۲.
- آل یاسین، جعفر، (۱۴۱۳ ه ق)، *الاعمال الفلسفیه*، تعلیقات، بیروت، دار المناهل.
- حسینی، اعظم السادات؛ سهیلا پیروزفر، سیدکاظم طباطبایی پور، (۱۳۹۹) سیر مفهوم ذهن و علم در ریشه «شاکله» و کارکرد آن در رفتار، دو فصلنامه علمی پژوهشی تفسیر و زبان قرآن، شماره هفده، ص ۱۸۱-۲۰۰.
- ربیعی، هادی؛ میترا غفاری، (۱۳۹۷) محاکات در نقاشی از دیدگاه ابن سینا، پژوهشگاه فرهنگ و علوم انسانی، حکمت معاصر، سال ۹، شماره ۱ صص ۶۳-۷۸.
- رحیمی سجاسی، داود & جانعلی پور، زینب، (۱۴۰۱) تحلیل مفاسد اخلاقی با کاربست نظریه اجتماعی فارابی، *دوفصلنامه مطالعات اسلامی آسیب های اجتماعی دوره ۴*.
- رضائی، مهران؛ محمد رضا کامیاب، (۱۳۹۸) مفهوم شناسی تطبیقی ملکات نفسانی در آثار فلاسفه و حکمای اسلامی، معرفت اخلاقی، سال دهم، شماره دوم، پیاپی ۲۶، پاییز و زمستان، ص ۳۵-۴۶.
- رفیعی، بهروز، (۱۳۹۲) فارابی، فیلسوف تربیت، مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران، اهواز، دوره ششم سال ۲-۲۰، شماره ۱، ص ۲۹-۵۰.
- سیاح، علی؛ شمس الملوک مصطفوی؛ رضا داوری اردکانی، (۱۴۰۰)، فارابی و نقش تخیل در تحصیل سعادت، پژوهشگاه فرهنگ و علوم انسانی، حکمت معاصر، سال ۱۲ شماره ۲.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۶ م) *احصاء العلوم*، مقدمه و شرح از دکتر علی بو ملحم، بیروت، مکتبه الهلال.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۵ م) *آراء اهل المدینة الفاضلة ومضاداتها*، مقدمه و شرح و تعلیق از دکتر علی بو ملحم، بیروت، مکتبه الهلال.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۱) *الملء و نصوص اخری لابونصر فارابی*، حقیقها و قدم لها و علق علیها محسن مهدی، التوزیع مکتبه الشریة بیروت لبنان، دارالمشرق، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۴۱۳ ه ق) *الاعمال الفلسفیه شامل تحصیل السعادة*، مقدمه و تحقیق و تعلیق از دکتر جعفر آل یاسین، بیروت، دار المناهل..

- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۴۰۴ ه ق) *الالفاظ المستعملة فى المنطق*، تحقیق و مقدمه و تعلیق از محسن مهدی، تهران، نشر الزهراء، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۳۴۹ق) *رساله تجرید الدعاوی القلییه*، حیدرآباد، دایرة المعارف.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، تلخیص *نوامیس أفلاطون*، منتشر شده در کتاب افلاطون فی الاسلام، نک: بدوی، عبدالرحمن.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۴۰۵ ه ق الف) *الجمع بین رأى الحكیمین*، مقدمه و تعلیق از دکتر البیر نصری نادر، تهران، انتشارات الزهراء، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۸۶ م) *الحروف*، مقدمه و تحقیق و تعلیق از محسن مهدی، بیروت، دارالمشرق.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۱) *دعا عظیم، الملة و نصوص اخرى لابونصر فارابی*، حقیقها و قدم لها و علق علیها محسن مهدی، التوزیع مکتبه الشرقیه بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۳۴۹ ق) *رساله زینون*، حیدرآباد، دایرة المعارف.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۶ م) *السیاسة المدنیة*، مقدمه و شرح از دکتر علی بو ملحم، بیروت، مکتبه الهلال.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۸۹۰) *عیون المسائل، الثمرة المرضیة فی بعض الرسائل الفارابیة*، مصحح دکتر فرید رخ دیتریسی.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۳۸۱) *فصوص الحکمة و شرحه*، شرح السید اسماعیل غازانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، مقدمه و تحقیق از علی اوجبی، تهران.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۱) *فصول مبادئ آراء اهل مدینه فاضله*، الملة و نصوص اخرى لابونصر فارابی، حقیقها و قدم لها و علق علیها محسن مهدی، التوزیع مکتبه الشرقیه بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۴۰۵ ه ق پ) *فصول متنزعه*، تحقیق و تصحیح و تعلیق از دکتر فوزی نجار، تهران، المکتبه الزهراء، چاپ دوم.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، *فلسفة أفلاطون و اجزاؤها و مراتب أجزائها من أولها الى آخرها*، منتشرشده در کتاب افلاطون فی الاسلام، نک: بدوی، عبدالرحمن.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۳۴۹ ق) *فی اثبات مفارقات*، حیدرآباد، دایرة المعارف.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، *رساله فی أعضاء الحيوان*، منتشر شده در کتاب رسایل فلسفیه للکندی والفارابی و ابن باجة و ابن عربی، نک: بدوی، عبدالرحمن.
- فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۸۹۰) *فی اغراض الحكیم، الثمرة المرضیة فی بعض الرسائل الفارابیة*، مصحح دکتر فرید رخ دیتریسی.

کارکرد شناختی ملکات از دیدگاه فارابی (فنانه تواناپناه و دیگران) ۱۱۷

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، رساله فی الرد علی الجالینوس فیما ناقض فیہ ارسطو طالیس لأعضا الانسان، منتشر شده در کتاب رسایل فلسفیه للکندی و الفارابی و ابن باجة و ابن عربی، نک: بدوی، عبدالرحمن.

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، فی السیاسة، منتشر شده در مقالات الفلسفیه لمشاهیر فلاسفة العرب مسلمین و نصاری، نک: شیخون، لویس.

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۱) المله و نصوص اخرى، حقیقه‌ها و قدم لها و علق علیها محسن مهدی، التوزیع مکتبه الشرقیه بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم.

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۴۰۸ ه ق الف) المنطقیات للفارابی، مکتبه آیه الله المرعشی، تحقیق و مقدمه از محمد تقی دانش پژوه، قم.

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۳۷۵) موسیقی کبیر، ترجمه دکتر آذرتاش آذرنوش، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

فارابی، ابونصر، محمدبن محمد، (۱۹۹۰ م) الواحد و الوحده، مقدمه و تحقیق و تعلیق از محسن مهدی، دار توبقال للنشر، الدار البیضاء.

قربانی، رحیم، (۱۳۸۶) تهذیب نفس و نقد تاثیر آن بر معرفت در حکمت متعالیه، معرفت فلسفی، سال پنجم، شماره اول؛ پاییز، ص ۱۶۷-۲۱۷.

میرهادی؛ سید مهدی، (۱۳۹۷) فلسفه عمل در حکمت متعالیه، حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دو فصلنامه علمی - پژوهشی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان، ص ۱۵۵-۱۴۱.

میرشرف الدین، سید جمال الدین، (۱۴۰۰) تحلیل دو جز شاکله شناخت در نظر ارسطو براساس دو معنای آرخه، دو فصلنامه علمی هستی و شناخت، سال هشتم، شماره ۱۴، شماره ۱۵، ص ۸۸-۱۰۸.

ناسخیان، علی اکبر؛ وفائیان، محمد حسین، (۱۴۰۰) تحلیل خاستگاه شکل گیری نهادهای اجتماعی با تکیه بر نظریه انگاره‌های عمومی در فلسفه فارابی حکمت سینوی، ۲۵ (۶۶).

واعظی، سید حسین، (۱۳۹۴) اخلاق و ملکات نفس از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی؛ کنفرانس بین المللی جامعه شناسی و اخلاق با تاکید بر نقش تعلیم و تربیت در اعتلای جامعه اخلاقی، دو مهرماه، تهران.

وفایی، اعظم، (۱۳۹۱) تحلیل و ارزیابی اندیشه اخلاقی فارابی، پژوهش‌های اخلاقی، سال دوم، شماره سوم، ص ۴۹-۶۹.

Ola Abdelaziz Abouzeid, (1987) A comparative study between the political theories of Al Farabi and the Brethren of purity, Department of Middle East and Islamic Studies, A thesis submitted in conformity with the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Toronto.

samadieh, M., shamsi, M., & safarzadeh maleki, A. (2023). Farabi's Views and Ideas on the Role of Government and Education in Delineating the Gap between Knowledge and Moral Act. *Mirror of Wisdom*, 22(3), 145-164. doi: 10.52547/jipt.2023.228242.1307